

ЗАЈЕДНИЧКЕ ОПЕРАЦИЈЕ НОВЈ СА ПРВЕНОМ АРМИЈОМ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

У другој половини септембра и почетком октобра 1944. у источној Србији одиграле су се последње крупне војне операције у овом делу земље. У њима су учествовале три дивизије Четрнаестог корпуса Народноослободилачке војске и неколико мањих партизанских одреда, затим Шездесет четврти, Шездесет осми и Седамдесет пети корпус Црвене Армије, њен 4. механизовани корпус, 236. стрељачка дивизија и друге јединице, као и Седамдесета ваздухопловна армија и Дунавска флотила. Са немачке стране: 1. брдска дивизија, 2. пук оклопне дивизије „Бранденбург“, 749. пук из 117. ловачке дивизије са задатком да брани Бор, затим дивизијска борбена група „Фишер“ и борбена група „Грот“ састављена од разних прикупљених немачких јединица, као и борбена група „Ре“ и команда „Гвоздена врата“. Прва брдска дивизија имала је задатак да брани долину Тимока, а група „Фишер“ саобраћајнице у позадини. Два белогардејска пука РЗК чинили су додатне снаге. Почетком октобра у простор око Зајечара дошли су и делови 7. СС дивизије „Принц Еуген“.

Тако је овај крај постао попрште битке већих размера.

Руси прелазе Дунав

У зору 22. септембра делови 75. корпуса Црвене армије прешли су Дунав код села Вајуге између Кладова и Брзе Паланке¹). Његов 109. пук (74. дивизије), са којим је био и Први бата-

1. Наредбом Врховне команде оружаних снага СССР (од 23. септембра 1944) команданту II Украјинског фронта маршалу Родиону Малинов-

љон Девете Сригаде Двадесет треће српске дивизије, продирао је ка Брзој Паланци, а затим, преко Мироча, ка Доњем Милановцу и Клокочевцу²). Код села Мироч 24. и 25. септембра, делови 109. пука ступили су у додир са Шеснаестом и Осамнаестом бригадом Двадесет пете српске дивизије, с којом су заједнички нападали Немце. У борбама код Мосне, Клокочевца и Доњег Милановца погинуло је око 100 немачких војника.

Окружни Народноослободилачки одбор за округ Зајечар издао је 24. септембра 1944. проглас народу овог округа:

Дочекајмо славом овенчану Црвену Армију! Спреми-мо јој најлепше дарове! Засипајмо цвећем путеве куда ће она проћи . . . нек се ори долином Тимока . . . питомом Крајином, нашим Кључом и Поречом, нек фашистички гадови на издисају чу-ју поздрав Црвеној Армији: „Добро нам дошли!“ . . . Дошла је Црвена Армија да нам помогне да једном за свагда ослободимо нашу земљу од немачких окупатора и његових слуга — издај-ника наших народа. дочекајмо Црвену Армију поносни и спрем-ни да са њом заједно наставимо гоњење и уништење фашистич-ких зверова. Ми морамо наплатити злочине и пљачку извршену над нашим народом. Пођимо сви у редове наше херојске Народно-ослободилачке војске! . . .”.

Немци су у противудару током жестоких борби 27, 28 и 29. септембра, приморали делове совјетског 109. пука и Први батаљон Девете српске бригаде да се од Тополнице повуку на пла-нину Мироч³). Привремено су Немци ушли и у Брзу Паланку. Је-динице 75. совјетског корпуса имале су до краја септембра око 500 мртвих и преко 1000 рањених.

Штаб Двадесет треће дивизије НОВЈ наредио је 27. сеп-тембра 1944. Седмој, Деветој и Четрнаестој бригади:

„Јединице Црвене Армије прешле су из Румуније на нашу територију и обезбедиле себи мостобран на Дунаву. Још 24. о. м. делови Црвене Армије налазили су се у селу Мирочу . . . Њихов фронт постављен је на линији према Нишу, Сврљигу,

ском наложено је: „ . . . очистити од непријатеља избочину реке Дунава југозападно од Турн Северина и избити на линију Д. Милановац — Кло-кочевац — Штубик — Неготин — Радујевац, после чега се чврсто утврди-ти на наведеној линији“. Опис преласка Дунава видети у прилогу бр. 49.

2. Немци су прелаз Црвене армије преко Дунава регистровали у дневном извештају команде Југоисток (од 23. септембра 1944) доставље-ном Врховној команди Вермахта и Команди копнене војске. „Непријатељ непознате јачине, пошто је заузео нашу отпорну тачку Кладово, напада на отпорне тачке Сип и Текију . . . Посада отпорне тачке Железна врата, по-сле разарања каналских уређаја, води борбу са надмоћним непријатељем. Концентрацијом снага групе генерала Фишера отпочело се са извођењем противмера“.

3. У прегледу операција немачке „Армијске групе Србија“ за пери-од август — септембар 1944. о овој фази борби стоји да су се: „јаче руске снаге 22,9 с тенловима искрцале у дунавском луку и после кратких же-стоких борби распршиле или одбациле према југу или западу слаба обез-беђења . . . Крајем септембра напад 1. брдске дивизије на непријатеља који је прешао реку у луку Дунава имао је добар успех . . . Када се, ме-ђутим, непријатељ који је све даље продирао према југу, појачао на укуп-но 5 дивизија, морала је дивизија да пређе у одбрану“.

Књажевцу, Зајечару, Неготину и Доњем Милановцу, на име према немачкој линији Ниш — Сврљиг — Књажевац — Зајечар — Неготин — Доњи Милановац. Наш задатак као и до сада, јесте спречавање непријатеља да се извлачи ка Београду и даље . . .".

Морал немачких трупа био је већ знатно поколебан. У наређењу од 24. септембра војноуправног команданта Југоистока генерала Фелбера, упућеном у Бор генералу Фишеру (распис већем броју немачких команданата „по овлашћењу фелдмаршала Вајкса"), стоји: „. . . да се препоручи подизање борбеног морала трупа, а нарочито старешина, путем личног утицаја"⁴).

Крајем септембра нове јединице II украјинског фронта с леве обале Дунава, из Румуније, и први делови III украјинског фронта с десне обале Тимока, из Бугарске, продрли су код Брзе Паланке и Неготина. Прва немачка брдска дивизија предузела је противнапад око Штубика у намери да их одбаци преко Дунава. Положај ове немачке дивизије постајао је све тежи. Притисак Црвене Армије је јачао, а даноноћни напади Двадесет треће, Двадесет пете и Четрдесет пете дивизије НОВЈ озбиљно су угрожавали позадину немачких трупа.

Сарадња дивизија Четрнаестог корпуса НОВЈ са совјетским снагама, иако још без заједничког операционог плана, била је редовна захваљујући најчешће добрим везама команданата на самом терену. Штаб Четрнаестог корпуса померио је Двадесет трећу дивизију према друму Бор — Петровац, а Двадесет пету дивизију на релацију Клокочевац — Кучево, са задатком да оперишу на комуникацијама у немачкој позадини и да одатле нападају Немце. Осамнаеста бригада Двадесет пете дивизије задржана је око Рудне Главе ради напада на Немце у сарадњи са 109. и другим совјетским пуковима. У циљу заједничких акција са деловима Црвене Армије, Двадесет трећа српска дивизија пребацила је Седму бригаду ка Сиколу, у Глоговицу и Луку, Девета бригада остала је на северним огранцима Црног врха, према Бору, а Четрнаеста бригада упућена је западно од Жагубице, на сам улаз у Горњачку клисуру.

На овим теренима Двадесет трећа дивизија ушла је у борбе са остацима Млавског четничког корпуса и Немцима који су повлачили позадинске органе друмом Бор — Жагубица. И Девета и Четрнаеста бригада су у тим борбама трпеле губитке. У селу Лазници Девета бригада је изгубила 21. септембра 14 бораца. Че-

4. У наређењу војноуправног команданта Југоистока од 24. септембра 1944. упућеног борбеној групи „Фишер", чији се командант тада налазио у Бору, стоји и следеће:

„. . . Довољна су три тобожња руска тенка, да се покрену на најбрже повлачење преко 1.000 људи неке борбене групе. Нема више командира и нижих старешина из 1940. и 1941. године. Код њих би такве ствари биле немогућне. Трупи, а и официрима се мора улити у главу да поново мора да се успостави старо поверење у борбену надмоћност немачких војника . . . Има започети поступак ратног суда . . . Претходне одредбе почињу на недавно испољеној вољи Фирера који више не дозвољава да затајивање старешина и трупа пролази без казне (стрељање на основу пресуда преког суда, итд.). . .".

трнаеста бригада разоружавала је четнике. И ова бригада је до-
била назив „ударна“.

„НОВЈ . . . важан елемент антихитлеровске коалиције“

Врховни командант НОВЈ Јосип Броз Тито је тих дана (21 — 28. септембра 1944) боравио у Москви, где је, преко Крајове, стигао са острва Вис. У Москви је Тито водио разговоре са нај-
вишим совјетским државним, партијским и војним руководиоци-
ма. У саопштењу које је 28. септембра објавила совјетска теле-
графска агенција (ТАСС) поводом споразума између Национал-
ног комитета ослобођења Југославије и Врховног штаба НОВ и
ПОЈ и совјетске Врховне команде о учешћу Црвене армије у опе-
рацијама на тлу Југославије, између осталог се каже („Нова Ју-
гославија“, бр. 13 — 14, 1944):

„ . . . Пре неколико дана совјетска команда, имајући у виду
интерес развијања борбених операција против немачких и мађар-
ских трупа у Мађарској, обратила се Националном комитету ос-
лобођења Југославије и Врховном штабу НОВ и ПО Југославије
с молбом да даду пристанак на привремени улазак совјетских
трупа на југословенску територију која граничи са Мађарском.
Совјетска команда саопштила је том приликом да ће совјетске
трупе, пошто изврше своје оперативне задатке, бити повучене из
Југославије . . . Совјетска команда је примила услов, који је по-
стављен са југословенске стране, да ће на територију Југослави-
је, у области где ће се налазити јединице Црвене Армије, дело-
вати цивилна администрација Националног комитета ослобође-
ња Југославије. . .

. . . Југославија има своју народну војску која је ослободи-
ла велики део њезине националне територије. Она већ више го-
дина представља за непријатеља посебан фронт, с којим мора
рачунати. Југословенски фронт био је дуго времена једини фронт
који је са совјетско-немачког бојишта одвлачио знатне делове
непријатељских копнених снага. Народноослободилачка војска
Југославије под вођством Маршала Тита чини важан елемент у
ратним плановима антихитлеровске коалиције.

О свим тим чињеницама је и совјетска команда у целости
водила рачуна. Однос совјетске команде према врховним органи-
ма наше народне власти и војске показују поштовање према на-
роду који није никада очекивао да му други поклоне слободу,
него се сам јуначки борио за своје ослобођење, а тиме истовремено
допринио и победама својих великих савезника. . .”.

По повратку из Москве Врховни командант Тито је у Кра-
јови размотрио са начелником штаба Трећег украјинског фронта
Црвене армије појединости о садејству двеју савезничких војски
у овом делу Југославије.

Седамдесет пети корпус Црвене армије сада је нападао
правцем Неготин — Штубик — Кучево. Шездесет осми корпус
кренуо је из Бугарске правцем Рготина — Петровац — Пожаре-

вац. У исто време Шездесет четврти корпус Црвене армије узео је за правац напада магистралу Зајечар — Параћин. Снаге Четрнаестог корпуса НОВЈ привучене су опет ка долини Тимока. Немци су се утврђивали на линији Прахово — Радујевац — Неготин — Зајечар — Књажевац.

Десантне јединице Дунавске флоте Црвене армије искрцале су се 29. септембра код Радујевца, а 30. септембра у Прахову. Истог дана, после тешких борби, јединице Црвене армије ушле су у Неготин.

У овим борбама, очајнички се бранећи, немачки окупатори нису презали ни од најтежих злочина. Тако су код села Мала Каменица, близу Брзе Паланке, у једну јаму бацили лешеве заробљених официра Црвене армије које су претходно ужасно мучили⁵).

Из Штаба Четрнаестог корпуса 6. октобра 1944. се инсистира на бржем удару на Немце, према истоку, што се исказује и у наређењу Двадесет трећој дивизији:

„Чврсто се повезати са Црвеном Армијом на Дунаву. То је наређење и друга Тита . . . Непријатељску деморалисану групацију морамо уништити . . . Напомињемо да ни један немачки војник 1. алпијске дивизије . . . а учествовала је у свим борбама против нас у V офанзиви . . . не сме извући главу”.

У Деветој бригади 7. октобра је издато наређење свим батаљонима: „Непријатељска група на поменутој територији Клокочевац — Глоговица мора бити уништена. Сви услови за њено уништење су посве повољни, те је наша дужност да дамо све од себе, да дејствујемо ударнички, како нам ни један непријатељски војник не би умакао. Исто тако наша је дужност да се што више ангажујемо, како руководиоци војни и политички, тако и сваки борац, да би што пре уништили непријатеља, који је у смртном страху, и да би кренули даље на задатке који стоје пред нама”.

Поред отпора деловима Црвене армије који су полако напредовали, немачке снаге морале су у својој позадини у жестокој борби против Двадесет треће и Двадесет пете српске дивизије, да тешком муком крче себи пут ка западу. Водили су оштре борбе код Клокочевца и Милошеве Куле против Шеснаесте и Оса-

5. У овим борбама Немци су (према књизи „Београдска операција”, 1964). . . Заробили на бојишту рањене официре Калашникова Ивана Ивановича и поручнике Шаталина Алексеја Андрејевича и Нарењана Вагаршак Хозроковича. Хитлеровци су их дуго исмејавали и зверски мучили. Откривено је да на телу мајора Калашникова постоје трагови зверског мучења: сви прсти руку пробијени су бајонетом, на грудима је било шест тешких рана проузрокованих усијаним клештима, на врату трагови конопца који су примењивали при мучењу, леви образ је био исечен, лево ухо одрезано, нос исечен и десно око расечено, на глави три ране од зрна и једна у десној бутини.

Тело поручника Шаталина имало је шест рана од зрна у области ногу, стомака и груди, десно око извађено, расечене усне. Тело поручника Нарењана имало је трагове тешких удара (модрице на грудима и леђима) и три ране од зрна, од којих је једна била у области хрскавице носа”.

мнаесте бригаде Двадесет пете српске дивизије, а на падинама Великог и Малог крша против Девете и Седме бригаде Двадесет треће српске ударне дивизије.

Све до 9. октобра Немци нису успевали да прокрче пут ка Мајданпеку.

Пошто им очекивана појачања нису стизала, командант 1. немачке брдске дивизије концентрисао се на пробој. Он је тих дана упутио специјалну моторизовану борбену групу ка Кучеву, са задатком да по сваку цену пробије обруч и да у продору преко Петровца и Свилајнца изиђе на Мораву. Главнина осталих немачких снага добила је исти задатак: да се повлачи ка Морави остављајући само осигуравајуће делове ради заштите. Немачке јединице пробиле су 9. октобра код Рудне Главе положаје Шеснаесте бригаде и продужиле одступање ка Кучеву.

Доњи Милановац ослобођен је 9. октобра 1944, готово три године после првог уласка партизанских јединица 1941. године. Из варошице је око 100 људи приступило у бригаде Четрнаестог корпуса.

Команда немачке армијске групе „Србија“ 10. октобра 1944. саопштава:

„Првој брдској дивизији је наређено да преко . . . Мајданпек — Кучево — Пожаревац досегне западну обалу Мораве и ту изгради нову одбрамбену линију“. Пре тога, 3. октобра, из 1. брдске дивизије су јављали: „Принуђени смо да нападом отворимо пут . . . отежано одступање на нову одбрамбену линију . . . претрпели многобројне губитке у аутомобилима и камионима . . .“.

Батаљон НОВЈ у Бору

Производња у Бору је обустављена још 14. септембра 1944. Стручна чета рударског батаљона „Југоисток“ напустила је Бор оставивши само вод за разарање рудника. Одлазили су немачки стручњаци са породицама. Почела је евакуација и неких страних логораша. На Црном врху су их дочекивали борци Седме и Девете бригаде и спречавали пролаз. Колоне мађарских Јевреја Немци су терали пешице ка западу⁶).

6. Међу мађарским Јеврејима који су као логораша од 1942/43. године били на присилном раду у Бору, налазио се и познати мађарски песник Миклош Радноти.

О томе пише Томислав Пајић (н. д.):

„Мучени глађу, тучени и малтретирани . . ., исцрпљени људи из колоне заустављали су се само онда када је одред стражара издвајао за стрелчање групу крајње изнемоглих . . . Већи део тог пута смрти прешао је заједно са осталим логорашима и познати мађарски песник Миклош Радноти. На том путу настали су његови најпотреснији стихови . . . Он пише октобра 1944. („Разгледница 4“):

Сруших се крај њега, тело се преврну,
већ згрчено беше, ко струна на мразу.
Метак у потиљак, — Овако ћеш и ти, —
Шапнух себи — полегни на стазу.

Из Девете бригаде обавештавали су 14. септембра штаб Двадесет треће дивизије НОВЈ: „Бор је минираи, не ради од суботе. У њему има нешто Немаца, Руса (који некуда иду), Банаћана и Мађара. Укупно око 1500 — 2000 људи. Има много рањеника по болницама. На 4 км имају противавионску артиљерију, која је ту сакупљена са положаја око Бора. Изгледа да намеравају да је транспортују . . .”⁷).

Немци су покушали да из Бора евакуишу и већу колону преосталих Јевреја, интернираца из Мађарске, правцем Црни врх — Жагубица — Петровац. У подне 29. септембра чело ешалона наишло је, код Потој чуке, на делове Девете бригаде и развила се борба која је трајала до 18 часова. Немци су били приморани да се уз веће губитке (око 100 мртвих и рањених) повуку према Бору. Ослобођено је више стотина интернираца, а заробљен је вод мађарских војника, чувара логора.

Немци се сада у групама повлаче из Бора. Колона за колоном ноћу одлази према „Четвртм километру”. Некада обесни окупатори сада су се кришом повлачили из Бора, изнурени, запустени, са прогорелим ћебадима на плећима. За њима се вукао и мањи број петоколонашких породица.

Немци су 2. октобра још једном покушали пробој преко Црног врха.

У 3 часа ујутро 3. октобра у Бору је одржан састаиак илегалног Народноослободилачког одбора. Ваљало је спасти предузеће од разарања. Председник одбора, комуниста, машински радник Илија Анђелковић, у зору се провлачи између немачких стражара и стихсе у Кривељ, у штаб Девете бригаде, с најновијим информацијама. Инжењер Евгеније Костић и група радника склањају фитиље из миниране јаме. У истој ноћи група бивших власника и стручњака састају се код Француза Шамоана са намером да образују „управу”, надајући се поновном преузимању Борског рудника.

Трпљење процвета у смрт што мори
Дер спрингт нох ауф — зачух над собом,
Криво се блато у уху ми скори”.

Раднотија је 8. новембра 1944, скупа са још 21 логорашем, у селу Абда код Ђера стрељао одред мађарских и немачких стражара.

7. Обавештајни центар Двадесет треће дивизије сазнаје 17. септембра:

„Јутрос су Немци почели да евакуишу Бор у правцу Жагубица — Пожаревац — Београд. У претходницу су послали 3000 Јевреја и 30 камиона муниције, као и 100 волујских кола разног материјала. За њима су пошли Гестапо, агенти и Белоруси из Бора. У Бору је остао један мали део Немаца и Руса у бункерима, а има изгледа да у току ноћи и сутрашњег дана и они оду. Топови из Бора скупљени су на једном месту у правцу Жагубице, а тенкови се, изгледа, још налазе у Бору. Бункери око Бора су поседнути војском. У сваком има по 4 тешка митраљеза. У Бору има 6 — 7 хиљада немачких војника — друге војске нема. Према исказу сељака који је од наше стране био упућен у Бор (Петар Костадиновић, село Бучје), 15 пуних камиона са разним материјалом било је спремно за пренос . . .”.

Трећег октобра делови немачке борбене групе „Фишер“ кренули су од Бора ка Рготини и Салашу ради повезивања фронта са 1. брдском дивизијом, која се неким деловима померила ближе Дели Јовану.

Девета бригада је истог дана пожурила да уђе у Бор. Тако је ослобођен овај индустријски центар. Заплењено је неколико складишта ратног материјала и хране, 35 вагона артиљеријске и 2 вагона пушчане противтенковске муниције. Бор, који је догле већ послао у бригаде много млађих људи, листом је на улицама дочекао ослободиоце. Читав један нови батаљон Девете бригаде формиран је у току следећа 24 часа од борских радника.

О ослобођењу Бора штаб Девете бригаде 4. октобра 1944. јавља, у најкраћем, штабу Двадесет треће дивизије:

„Управо смо добили извештај да је наш трећи батаљон у 14 часова ушао у Бор, Брестовачку бању и на Четврти километар. Око 15,30 часова стигла је у Бор и Црвена армија. Наши су поставили страже код свих магацина и обезбеђење у вароши и око ње. Официрима Црвене армије приређена је закуска у касини Борског рудника“.

Ванредним мерама активиста, радника и неких инжењера, онемогућено је веће разарање рудничких постројења, а експлозив који су Немци поставили у јами уклоњен је. Највише је страдала централна машинска радионица и електрична централа. Радници Бора су изишли на улице, којима су се неколико тренутка раније повлачиле потучене колоне Немаца и петоклонаша⁸).

У Бор су убрзо ушли штабови Двадесет треће дивизије и Четрнаестог корпуса. Иницијативни окружни НОО за зајечарски округ и ОК КПЈ привремено су се овде сместили. На великом народном збору изабран је први НОО у слободном граду⁹).

Предстојала је борба са знатним немачким снагама борбене групе „Фишер“, које су се још налазиле у пределу Дели Јована и Рготине, одолевајући притиску Црвене армије. Немци су на стојали да одрже везу између својих јединица: на северу Тимочке крајине — главнина 1. брдске дивизије, у средини — групе „Фишер“ и „Грот“, као и на југу од Зајечара — делови 7. СС дивизије и друге јединице. Главнина Немаца на средњем делу овог фронта настојала је да се преко Дели Јована пробије ка западу.

Штаб Двадесет треће дивизије наређивао је 5. октобра својим бригадама: „Не смемо дозволити непријатељу извлачење...“, а од штаба 223. дивизије Црвене армије замољено је „да затвори правац Кривељ — Бела Река — Бор — Слатина — Рготина . . .“.

8. О ослобођењу Бора видети прилог бр. 50.

9. У првом НОО у Бору (29 чланова) за председника је изабран бравар Илија Анђелковић, секретар је био службеник Срђа Павловић, а благајник кројач Таса Нујкић. Командант места постао је инжењер Евгеније Костић.

У првом налету Немци су збачени са гребена Дели Јована, али су од 7. до 9. октобра у формацији од око 3000 војника успели да се пробију кроз уски пролаз „Враца“ на Кршу. Уочи пробоја ноћу су примили падобранску пошиљку муниције. Борба са Немцима на ширем подручју Горњана била је изузетно крвава. Ангажоване су све три бригаде Двадесет треће дивизије НОВЈ, 113. дивизија Црвене армије, 223. совјетска дивизија, а делом и Двадесет пета дивизија НОВЈ. Координација дејства ових јединица није била потпуна. Бригаде Двадесет треће дивизије НОВЈ нападале су доста одвојено. Борбе су често вођене прса у прса. Једна чета Четрнаесте бригаде морала се привремено забарикадирати у Горњану, а батаљони Девете бригаде налетели су 9. октобра на јаку немачку заседу. Немци су (99. пук) успели на крају да се пробију ка Хомољу. Жртве у овим борбама око Горњана биле су знатне на обе стране. Само Седма, Девета и Четрнаеста бригада НОВЈ имале су 70 мртвих и 110 рањених. Немци су изгубили преко 230 војника и готово сву моторизацију.

Све јединице Двадесет треће дивизије окупиле су се сада у реону Кривеља.

Пораз Немаца код Зајечара и у Тимоку

Ситуација се за непријатеља нагло погоршавала, најпре у простору Неготина, а сада и око Зајечара.

Делови 113. совјетске дивизије, који су потисли 99. немачки пук ка Дели Јовану, продужавајући надирање према Салашу и Глоговици, ступили су у Безу са Седмом и Деветом бригадом Двадесет треће српске дивизије. Трећег октобра, 223. совјетска дивизија продрла је с десне обале Тимока према Зајечару и Рготини, и немачку борбену групу „Грот“, стационирану око Зајечара, одвојила од борбене групе „Фишер“, код села Рготине. Немачке снаге у источној Србији нашле су се у три засебне групе: борбена група „Грот“ у простору Зајечара, борбена група „Фишер“ око села Рготине и главнина — 1. брдска дивизија и 2. пук „Бранденбург“ у пределу од Штубика ка Дели Јовану.

Све три групе тежиле су да се пробију према западу, а из Београда, преко Пожаревца ка Кучеву и Мајданпеку, пошла им је у помоћ борбена група „Витман“.

Совјетска 223. дивизија вршила је тих дана нарочито јак притисак на непријатеља близу Зајечара. Она је 5. октобра успела да једним делом снага приђе Рготини са северне стране, а другим делом и самом Зајечару. У напад на град кренула је са југозапада и Двадесета бригада Четрдесет пете српске дивизије. У борби код Звездана, 1. октобра, Двадесета бригада је нанела немачкој моторизованој колони губитке од близу 60 мртвих и око 100 рањених. У току борби немачка група „Грот“ (око 500 војника), одбачена је прво у сам Зајечар, а група „Фишер“ западно од Рготине, у простор Бела Река — Слатина крај Бора, који је већ био ослобођен. У ноћи 2/3. октобра Двадесета бригада је извр-

шила демонстративни напад на град, а затим је затворила прелазе према Сокобањи.

Тешку ситуацију у Зајечару Немци су покушали да попра-Ее нападом од Књажевца и Бољевца. Из Књажевца је кренуо један батаљон 1. брдске дивизије са неколико тенкова, али га је Двадесет трећа бригада принудила да се уз осетне губитке врати у Књажевац. У исто време од Бољевца је пошао 2. батаљон 14. пука 7. СС дивизије и уз подршку тенкова успео да се пробије у Зајечар и тако за кратко време олакша положај немачких јединица.

Двадесет четврта бригада Четрдесет пете српске дивизије успела је да око Бољевца привремено задржи 1. и 3. батаљон 14. пука 7. СС дивизије. После се ова бригада оријентисала ка Морави.

Седмог октобра, 223. совјетска дивизија извршила је директан напад на Зајечар, који је био утврђен низом бункера и препрека око града и по улицама. Истовремено су делови Четрдесет пете српске дивизије напали 1. и 3. батаљон 14. пука 7. СС дивизије, који су, настојећи да се пробију у Зајечар, стигли до Лукова, односно Планинице. У борби су уведене и остале дивизије Шездесет четвртог корпуса Црвене Армије. Гарнизон Немаца у Зајечару засут је гранатама из „Каћуша“. У зору 8. октобра део немачких трупа пробио се ка Бољевцу, али је код Планинице уништен дејством пукова Црвене армије и јединица Четрдесет пете дивизије НОВЈ (у овим борбама учествовао је и теренски Зајечарски партизански одред). Спасео се само мали број Немаца.

Зајечар је 8. октобра коначно ослобођен⁰).

Уништени су том приликом 2. батаљон 14. пука и 4. дивизион злогласне 7. СС дивизије „Принц Еуген“, која је харала по читавој Југославији. Немци су у борби за Зајечар имали 620 погинулих и заробљених, а заплењена је знатна моторизација и наоружање¹¹). Мање групе и оделења извиђачког батаљона и допунског батаљона 1. брдске дивизије успели су, уз велике губитке, да се пробију из обруча у реон Планиница — Бољевац, где их је прихватио 3. батаљон 14. пука СС дивизије на положају Илино — Бољевац — Валакоње.

10. Украјински писац Александар Невада објавио је 18. новембра 1944. у београдској „Борби“ своје утиске из тек ослобођеног Зајечара:

„Већ у првом југословенском граду који сам видео, у Зајечару, рекао ми је један тамошњи партизан . . . „Ви кажете свобода а ми кажемо свобода, ви кажете смрт фашизму, а ми кажемо смрт фашизму . . .“. Нема сумње у то да су Немци добили утисак о Југославији као најнегостољубивијој земљи у свету . . . Раме уз раме ми смо се борили са југословенским војницима . . . У жестоких окршајима видели смо их поред себе, заједно смо проливали крв у борби против заједничког непријатеља . . .“.

11. Само Четрдесет пета дивизија НОВЈ у раздобљу жестоких борби са Немцима и остацима четника (септембар — октобар 1944) нанела је непријатељу губитке од 1088 мртвих, 991 рањених и 1212 заробљених. Дивизија је у овим борбама и сама изгубила 78 погинулих, 185 рањених и 28 несталих бораца. Заплењено је 4884 пушака и 146 пушкомитраљеза.

Овим уепесима снага НОВЈ и совјетских јединица, главни-на 7. немачке СС дивизије у реону Ниша била је изолована.

Команда места у ослобођеном Зајечару (командант Илија Дожић, политички комесар Милорад Дикић) предузима мере како би се грађанство, које се поступно враћало у град, што пре укључило у обнављање нарушеног живота. Радило се, пре свега, о рашчишћавању рушевина у граду¹²).

Заузимањем Зајечара омогућен је био и нов напад совјетских дивизија против главнине немачке 1. брдске дивизије. Немачке јединице, очекујући наговештену помоћ борбене групе „Витман“, пружале су и даље јак отпор дивизијама НОВЈ и Црвене армије.

Гонећи, нешто јужније, делове борбене групе „Фишер“ и 14. пука 7. СС дивизије, делови Четрдесет пете српске и 223. совјетске дивизије ушли су 9. октобра у Бољевац. Они су до 12. октобра избили на Мораву код села Шавца. У току ове акције упућене су у правцу Књажевца две колоне јединица Црвене армије: једна из Зајечара долином Белог Тимока, а друга из Бољевца преко Бучја. Ове колоне и делови Двадесет треће српске бригаде, заједно су избили на прилазе Књажевца и 10. октобра рано у зору напали град. Око 18 часова, после жестоког отпора, савладали су и последњи отпор Немаца који су се повукли ка Нишу. У Књажевцу је заробљено близу 100 Немаца. Истога дана 10. октобра, ослобођена је Кална, у региону Буцака.

Посадни батаљон Команде места у Кожељу учествовао је у борби за ослобођење вароши (као и Сврљишки партизански одред).

О ослобођењу Књажевца штаб Двадесет треће бригаде Четрдесет пете српске дивизије јавља 10. октобра:

„Наш Први батаљон, који се налазио на простору Глоговац — Саставци — Васиљ, извршио је заједно са Црвеном арми-

12. Команда места у тек ослобођеном Зајечару 8. октобра 1944. наређује:

„ . . . 1) Одмах се има приступити чишћењу и укључивању свих како јавних тако и приватних зграда и улица; првенствено довести у ред главне улице.

2) За ове радове морају се ангажовати и сви способни другови од 15 — 60 година и све другарице од 15 — 40 година без разлике на занимање . . .

6) Све радње имају бити отворене од 7 — 12 и од 13 — 18 часова а услуга мора бити строго по реду доласка.

7) Сопственици кафана, којима је наређено отварање истих имају своје кафане држати отворене преко целог дана и то од 5 ујутро до 8 увече.

8) Директор гимназије саставиће посебно списак професора а засебно списак ученика од 15 година старости па навише, да би се образовала ђачка радна чета којом ће руководити један професор, а која ће радити до отварања гимназије.

9) Позива се становништво да у року од 24 часа пријави Команди места сву имовину окупатора као и њихових сарадника: организација Недића, Љотића, Пећанца, Драже Михаиловића и др., као и све ствари и материјал који је однесен из јавних установа и државних надлештава.

10) Најстрожије се забрањује пијанчење и коцкање . . .”.

јом напад на Књажевац. Борба је почела између 9. и 10. октобра 1944. у 4 часа ноћу. Батаљон је одиграо важну улогу у заузимању вароши и први је продирао у уличним борбама. Побео је око 200 непријатељских војника, запленио 100 пушака, 5 пушкомитраљеза и доста ратне спреме. У саставу са Црвеном армијом запленио је око 100 камиона, које је узела Црвена армија . . .".

Још док су трајале борбе за Књажевац, маса сељака из околних села, нарочито омладина, пошла је према граду, носећи богате поклоне ослободиоцима. Омладина из Грезне, Глоговца, Балановца, Булиновца и Васиља, са музиком и транспарентима, у свечаним оделима, кретала се према граду са песмом.

За то време један батаљон из 223. совјетске дивизије кренуо је од Бољевца преко Сокобање у правцу Алексинца. Код села Вакуфа батаљону се придружила Двадесет четврта бригада Четрдесет пете српске дивизије. Ове јединице одмах су заједнички напале и ослободиле Алексинач.

Био је то трећи продор са истока ка Морави, овој важној саобраћајници. Немачким снагама у реону Ниша пресечена је одступница ка северу.

Ка Београду

Немци су се из Тимочке крајине под борбом повлачили општим правцем — Београд. Педесет седма армија III украјинског фронта и Четрнаести корпус НОВЈ својим сталним нападима знатно су ослабили дејство ове велике немачке групације на широком фронту Доњи Милановац — Бор — Зајечар — Књажевац¹³). У даноноћним борбама Немци су имали укупно око 3500 погинулих и преко 4500 рањених.

Дивизије Четрнаестог корпуса НОВЈ сада су добиле нове задатке. Штаб Четрнаестог корпуса 9. октобра обавештава Двадесет трећу дивизију: „Ситуација је следећа: Црвена армија надире брзо ка Београду. Наш корпус, у првом реду ваша дивизија, мора учествовати у битци за Београд. Стога, уколико досад нисте уништили одређену непријатељску групу, преоријентишите на њу 25. дивизију, а ви најхитније потом крените на просторију Бор — Кривељ, где ћете извршити реорганизацију јединице. У ту сврху послаћемо у састав ваше дивизије 3000 новопридошлих бораца из Крајине, са оружјем. Оружје већ стиже у Неготин, а оданде ћемо га камионима транспортовати за Бор. . .".

Штаб Двадесет треће дивизије (њен командант Миладин Ивановић) у вези са даљим борбама наређује 11. октобра свим бригаама:

13. Командант 1. брдске дивизије радиограмом је обавештавао своју вишу команду: „Уколико потрају борбе у досадашњем обиму . . . дивизија ће остати без муниције . . . Последице ће бити продор непријатеља до Мораве и губитак великих количина ратне опреме".

„Имајући иovereња у удариу сопобност наше дивизије... способност руководиоца и бораца наше дивизије, Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије поверио нам је веома важну улогу, наиме да и ми у садејству јединица Црвене армије, као и неких наших јединица, учествујемо у нападу на Београд у ослобођењу од фашистичких звери и њихових слугу нашег најлепшег и највећег града, а тиме и читаве наше земље. Ту вредност, коју нам предаје Врховни штаб, морамо чувати и очувати, морамо то поверење, које има у нас вољени друг Тито и оправдати...”.

Ишло се усиљеним маршем упоредо са деловима совјетских корпуса. Марш је био отежан, јер су путеви били закрчени топовима, аутомобилима и другим возилима Црвене армије. Немци су повремено авионима нападали колоне бораца који су по киши и блату журили према Београду.

Шездесет осми корпус Црвене армије кренуо је путем Бор — Жагубица — Петровац. Једна моторизована бригада Црвене армије 8. октобра избила је у Поморавље (Свилајнац), а 10. октобра створен је мостобран код Велике Планае, између Марковца и Лапова. Делови 223. совјетске дивизије су у исто време из правца јужног Кучаја, преко Троглан баре, ушли у Сењски базен, на домак Параћина, Ћуприје и Мораве. Шездесет четврти корпус Црвене армије је избијао на комуникацију код Алексинца и Ћићевца. Седамдесет пети совјетски корпус приближавао се Кучеву и Пожаревцу. Из правца Бугарске, преко Рготине, долазио је 4. механизовани корпус Црвене армије. У сва три ова правца ка Морави (Параћин, Лапово, Пожаревац) кретале су и три дивизије Четрнаестог корпуса НОВЈ.

Стизало је и ново наоружање. Преко мостобрана код Кладова колоне камиона довлачиле су пешадијско и артиљеријско оружје, а у Неготину је створена база за прихват тог новог наоружања¹⁴). Народ је, успут, свесрдно помагао покрете југословенских и совјетских трупа: снабдевао их храном, коморском вучом, поправљао саобраћајнице¹⁵). Нови борци приступали су јединицама НОВЈ дословно у сваком новом насељу куда су дивизије Четрнаестог корпуса наилазиле.

Штаб армијске команде „Милер” који је руководио свим немачким операцијама на истоку Србије, изгубио је од 13. октобра везу са претпостављеним штабом Армијске групе „Фелбер” и контролу над својим јединицама растуреним од Ниша до Смедерева. Прва немачка брдска дивизија имала је сада задатак да на левој обали Мораве брани одсек између Планае и Смедерева.

14. Врховни командант НОВЈ Маршал Тито наређивао је још 3. октобра 1944. из Крајове Главном штабу Србије: „Све наше артиљерце из 14. корпуса прикупите најхитније у Кладову. Ово сматрајте као врло озбиљно ..”.

15. Из села Метовнице и Гамзиграда, после борби за Зајечар, око 700 људи и жена помагали су инжењеријским јединицама Црвене армије да у свега неколико сати омогуће прелаз механизованим колонама преко Црног Тимока.

ва. Али пошто су правац преко Петровца пресекле трупе Црвене армије, немачки пукови били су принуђени да се повлаче ка северу. У таквим околностима 1. брдска дивизија успоставила је везу, 13. октобра, код села Раброва, са борбеном групом „Витман“ која је са запада прихватала 1. брдску дивизију. Како је тада одбрана леве обаве Мораве већ била некорисна, овим немачким снагама није преостало ништа друго него да ужурбано продуже повлачење преко Пожаревца ка Београду.

Непријатељ је на тај начин у источној Србији коначно изгубио подручје које му је у оперативном погледу било неопходно за опстанак у Србији. Разбијањем немачких снага на овој територији угрожена је и немачка одбрана око Ниша, а избијањем трупа Црвене армије у предео Велике Планае, Немцима је пресечен правац повлачења из Грчке, долином Мораве¹⁶).

Фронт се померио ка западу.

Велики број руководилаца из Четрнаестог корпуса НОВЈ, посебно из Девете бригаде, тих дана је повучен на разне дужности у ослобођеној територији Тимочке крајине. Нови борци преплавили су све батаљоне. Уз пут, за време напорног марша, морало се све то сређивати.

У операцијски дневник Седме бригаде унет је за 12. октобар 1944. запис из овог периода:

„Покрет: Оштрељ — Бор — Крст •— Жагубица (55 км. 1500 м. надморске висине) усиљеним маршом по сталној хладној киши и магли, боси, гладни и уморни, како људи тако и стока, помешани са колонама Црвене армије, од пешака, аутомобила, топова, тенкова, коморе . . .“.

После три — четири дана непрестаног покрета јединице су стигле у близину Београда и одмах ушле у нову борбу. Од 17. до 19. октобра Двадесет трећа дивизија је учествовала у разбијању 1. брдске и 117. немачке дивизије у реону Гроцка — Врчин — Болеч — Авала, оних јединица које су, повлачећи се из Тимочке крајине, узалудно покушавале да уђу у Београд, а после се преоријентисале на пробој свог мањег дела, према Обреновцу.

За успешно извршен задатак приликом уништавања ових двеју немачких дивизија, Врховни командант Маршал Јосип Броз Тито одао је највеће признање које су борци ове ударне дивизије добили. Он је, после борби за град, упутио следећу захвалност и Двадесет трећој српској ударној дивизији НОВЈ:

„Изражавам своје признање борцима и командном саставу Двадесет треће дивизије на челу са потпуковником Миладином Ивановићем за одлучно и успјешно садејство јединицама Црвене армије при уништењу Прве алпинске и 117. њемачке дивизије.

16. У раније помињаном прегледу дејстава немачких јединица („Армијска група Србија“) у јесен 1944. године (септембар — октобар), генерал-фелдмаршал вон Вајкс, командант Југоистока и генерал пешадије Фелбер закључују: „ . . . 9. октобра је један руски моторизовани одред са 17 тенкова и 2 пука . . . заузео железничко чвориште Лапово . . . запоседање Лапова од непријатеља имало је за последицу прекид покрета преко линије Скопље — Краљево — Београд ...“.

Својом одлучношћу и храброшћу како сте показали у последњим бојевима код Болеча, наставите уништавати окупатора и не дозволите му да изнесе живу главу из наше напаћене земље.

Нека је слава палим херојима у борби против фашистичких окупатора!

Врховни командант НОВ и ПОЈ
Маршал Југославије
Тито с. р."

То је било велико признање и борцима из Тимочке крјине, где је, упорном и непрекидном оружаном борбом у току ратних година, уз много напора, одрицања, пораза и победа, израсло неколико бригада Народноослободилачке војске¹⁷⁾.

*

После пораза 1. брдске и 117. дивизије Немци су се повукли из Београда. Двадесет трећа дивизија НОВЈ је 27. октобра стигла у Крагујевац. Од Крагујевца па надаље, борбени путеви Двадесет треће, Двадесет пете и Четрдесет пете дивизије били су усмерени ка западу: борбе око Чачка, операције у источној и средњој Босни, потискивање и ликвидација окупаторских и квислиншких снага на Уни, око Загреба и Самобора, па све до коначног слома непријатељског отпора у нашој земљи, под ударцима Југословенске армије, њене Прве, Друге, Треће и Четврте армије, и победе Савезника на свим фронтovima.

17. Према подацима Међуопштинског одбора СУБНОР-а зајечарског региона (1985. г.), од укупног броја 33.158 бораца Народноослободилачког рата у Тимочној крајини у току рата је погинуло 4.284. После рата је умрло 9.759 бораца. По општинама број бораца погинулих у рату изгледа овако: Зајечар 1.066, Бор 415, Бољевац 336, Књажевац 522, Неготин 635, Кладово 315, Мајданпек 335, и Сокобања 720. Евиденција о жртвама фашистичког терора је непотпуна (Зајечар 355, Књажевац 408, Сокобања 408 итд.).